

DİYARBAKIR VE ÇEVRESİ ÖRNEKLERİ İLE HALK İNANÇLARINDA TAVAF/DÖNME

Yaşar KALFAT
Halkbilimi Araştırmacısı
yasar.kalafat@mynet.com
yasarkalafat@gmail.com

GİRİŞ:

Biz bu bildirimizde, Türklerin eski inanç sistemleri olarak bilinen, Gök Tanrı/Ulu Tanrı İnancı'nda da uygulama örneklerini görebildiğimiz ve İslami dönemde de varlığını sürdüren tavaf veya dönme, dönülme inanç ve kavramı üzerinde duracağız. Bu inancın insan hayatının çeşitli safhalarına yansımalarını karşılaştırmalar yaparak örnekleyeceğiz. Sözlü kültürün yanı sıra, sadaka, sağaltma ve yas merasimleri gibi uygulamalar üzerinde duracağız. Tespitlerimizi Diyarbakır'ı merkeze almak suretiyle Türk dünyasının muhtelif yerlerinden derlenen bilgilerle karşılaştırmak suretiyle değerlendirmeğe çalışacağız. Tavaf inancının; inanç sisteminin kapsamında bulunan, adanma, güç alma veya verme, sığınma veya korumaya alma gibi, kültürler, kotlar tema ve motiflerle olabilecek bağlantıları üzerinde durmaya çalışacağız. Böylece halk inanç kültüründe yaşamakta olan bu konudaki tespitlerimizden hareketle ortak paydayı tartışmaya açacağız. Diyarbakır halk inançları kültüründen yolu çıkarak geniş bir çevreyi taramayı amaçlamaktayız.

Bildirimizde geçen Türk halk inançları ifadesi ile her hangi bir ırkı veya kavmi değil Türk kültürlü halkları kastediyoruz. Bize göre Türklük bir kültürel olgudur. Bu olgu birlikte yaşayan halkların eseridir.

METİN:

Kuzey doğu Anadolu'da Kars ve çevresinde sadaka verileceği zaman "başın gözün sadakası olsun" denilir. Bu ifade Diyarbakır, Malatya ve Elazığ gibi daha bir çok yerde yaşamaktadır. Geçmişte büyüklerimiz sadaka verecekleri zaman başımızın etrafında dolandırır sonra fakire verirlerdi. Azerbaycan'da bu uygulama başına fırlandırmak olarak yaşıyor. Çok eskiden fitre verecek kimse fitreyi alacak olan kimseye üç defa aldın kabul ettin mi der ve alan da aldım kabul ettim derdi. Çok daha eskiden 1930'lu 1940'lı yıllarda fitrenin de başa dolandırıldığını duymuştum. Bu uygulamayı din adına doğru bulmayanlar da vardı. Ölen bir kimsenin fakire verilecek olan geride kalan bir kısım eşyaları fakire verilmeden evvel yetimlerinin başına döndürülürdü. Anadolu'nun bir çok

Yerinde bu arada Diyarbakır ve çevresinde bir kaza atlatan kimse vereceği sadakayı başı etrafında dolandırır. Nahçıvan'ta, Erbil'de Diyarbakır'da ve daha bir çok yerde sıkıntılı bir rüya gören başa dolandırmak suretiyle sadaka verir. Muhatabın rencide edilmemesi ve yapılacak hayırın gizli tutulması gerektiğinden hareketle niyet değişmezken dolandırma uygulaması zamanla kalktı Örnekleri artırmak mümkündür. Verilen sadaka veya işenilen hayır Allah rızası için yapılıyor. Korunması istenilen veya korunduğu için şükran ifade edilen kimsenin başının etrafında döndürülüyor. Sadaka veya benzeri olan nesne ise fakire veriliyor. Korumayı yapan veya yapması talebinde bulunulan, korunan veya korunması dileğinde

bulunulan ve şükran ifadesinin gerçekleştirildiği kimse veya kesim vardır. Batı ve Doğu Anadolu'da baykuşun ötüşünden gelebilecek bir zarardan korunmak niyetiyle ona ekmek falan atılır. Bazen da bilhassa Doğu Anadolu'da bir kısım sağaltma uygulamalarından sonra şükran duygusunu anlatma adına köpeğe etmek türü yiyecekler verilir. Balkan Türklerinde bir büyüünün bozulması isteniyor ise, büyü yatıldığı sanılan kimsenin başı etrafında tuz dolandırılıp fakire verilir. Veya bir kalıp sabun akarsuya atılır. Sabun eridikçe büyüünün bozulacağına inanılır. Bu tespit Diyarbakır için de geçerlidir. Bu dini uygulama da bir enerji nakli mi vardı? İslam'daki tavaf inanç ve kavramı ile ilişkisi üzerinde durulabilir mi idi.

Kars'ta , Azerbaycan'da, Erbil'de ve Diyarbakır'da bazen sadaka verilirken ve bazen de irade dışı bir kayba uğranınca "kadamı belanı alsın" veya "kadam belam için" denilir, bir eşyanın veya şahsın ilgili şahsın etrafında döndürülür. Böylece verilen sadaka adeta iletişimi sağlayan hattır, işlem onun üzerinden yürütülmektedir. Anadolu'nun sair kesimlerinde de Gada almak inancı yaygındır.(A.Z.Özdemir, Öyküleriyle Ağıtlar, Ankara, 1994, Sh.330)

"Kadan alım Aşık Fatma
Sen mi diktin terniğini
Hocası kırgın salmasın
Mollahmet'in yerniğini"

Tavaf'ı İslam dini kaynaklarında Bakara Suresi'nin 158. ayetinde "...Kim Hac veya Umre yaparsa onları da tavaf etmesinde günah yoktur" buyurulmaktadır. Aynı surenin 125. ayetinde ise, "Biz, Beyt'i (Kabe'yi insanlara toplanma mahalli ve güvenli bir yer kıldık. Siz de İbrahim'in makamından bir namaz yeri edin (orada namaz kılın) İbrahim ve İsmail'e tavaf edenler ibadete kapananlar, rüku ve secde edenler için evimi temiz tutun, diye emretmiştik." Buyruğu vardır. Safa ile Merve, Kabe'nin doğu tarafında iki tepenin adıdır. Hacer validemiz, Hz. İsmail için su ararken bu iki tepe arasında yedi defa koşmuştur. Bugün hac ve umre için Beytullah2ı ziyaret ve tavaf edenler aynı zamanda, Safa ile Merve arasında sa'y ederler.

1970 yılında Erzurum'un Yolgeçen köyünde çok büyük bir yangın çıkar itfaiyeye rağmen köylü bu ot yangınını bir türlü söndüremez. Köyün imamı Hacı Hafız Efendiyi yardımı için ikna ederler. Hacı Hasız Efendi İsra Suresi'ni okuyarak yangının etrafında uçarcasına 7 defa dolaşır ve yangın anında söner.

Afyon ili İçcehisar ilçesi Seydiler köyünde yatmakta olan ve Horasan Eri olduğu ifade edilen Hasan-ı Basri (Hasan-ı Basri bin Habib'in türbesi etrafında şifa bulmaları için kuduz hastalığı olanlar 3 defa dolaştırılır daha sonra hasta oturtulup kafası tekkeşin tarafından sıvazlanır.

Afyon ili Şuhut ilçesi Efe kasabasında yatmakta olan Efe Sultan'ın türbesi etrafında, Romatizmalı hastalar, ayağı tutmayanlar, çocuğu olmayanlar dolaştırılırlar. Daha sonra mezarın altındaki deliye hastalıklı uzuv sokulur ve delikten çıkarılan toprak şifa niyetine yenilir

Amasya'nın merkez Serçoban Köyü'nde. Türbesi bulunan Serçoban'ın çok sabırlı olduğu, sürüden kaçan koyunu metfun bulunduğu tepede 7 defa dolandırdıktan sonra, "mübarek hem beni ve hem de kendini yordun" diyip bıraktığı rivayet olunur.

Tokat ili, Zile ilçesi Şeyh Nusreddin Tekkesi Köyü'nde yatmakta olan Şeyh Nusreddin'in türbesi etrafında 7 defa dönenin dileğinin olacağına inanılır. Geçmişte Tekke'nin bahçesindeki dut ağacının dalları arasına konulan su ile yıkanılması halinde Hummalı hastaların şifa bulacaklarına inanılırdı.

Bingöl Karir bölgesinde alevi inançlı Müslüman Zazalar, ulu zatların mezarları etrafında dönerler. Sultan Kuteybi'yi 7 defa ziyaret edip kurban kesenin, Beyti ziyaret etmiş sevabı kazanacağına inanılır. Ayrıca burada türbenin etrafında kendisi ile birlikte keseceği hayvanı dolandıran ziyaretçiler de olur. Şanlıurfa'nın Kıyas bölgesi alevi inançlı Müslüman Türkmen kesimde de benzeri tesbitlerimiz olmuştur.

Türbeler etrafında tavaf yapıldığına geçmişte daha sık rastlanırdı, görevliler dine aykırı buldukları için şimdilerde oldukça azaldı. Biz Hakasya'da, Dağlık Altay'da kutsal dikili taşlar etrafında 3 defa dolaşıldığına şahit olup resimlemiştik. Prof. Dr. Muharrem Kasımlı'dan , Prof. Dr. Fuat Köprülü'nün Türk dünyası genelinde, inanç ve sözlü edebiyat ürünleri itibarıyla tavaf konusunu inceleyip, İstanbul Türkiyat Enstitüsü dergisinde neşrettiğini öğrendik ancak maalesef henüz bu esere ulaşamadık.

Tavaf olayına ilkin Mezar-ı Şerif, Afganistan'da Hz. Ali'nin Türbesi'nde şahit oldum. Sonra Buhara'da Şah-ı Nakşi Bendi Hazretlerinin türbesinde rastladım. Giderek o gözle bakmaya başlamış olmalıyım Söyüt'te Osman Gazi türbesi'nde ve diğerlerinde görmeğe başladım. İran'da Kum'da ve Meşet'te Mahsume/Hz.Fatma ve İmam Rıza'nın Türbesi'nin türbesi bid'at olduğu inancından hareketle olmalı maddi müdahale ile önlenilmiştir. Meşet'e incek İran'lı pilotların piste inmeden hava türbeyi tavaf ettikleri ifade edilmişti. Diyarbakır'da türbelerin etrafında dönülmesinin doğru olmayacağını açıklayan din görevlilerine de rastlamışım.

Tavaf konusunu gündeme getirişimizin sebebi, bu inancın Muhammedi İslam inancına girmeden evvel, eski Türk inanç sisteminde olup olmadığı ile bildirimizin giriş kısmında da belirttiğimiz gibi tavaf tespitinin eski Türk inanç sisteminin diğer öğeleri ile bağlantısını araştırmaktır. Bu tespit bizi, Türklerin eski dinlerindeki, vatan-hakan ve vatan-kutsal bağlantısına götürebilir diye düşünüyoruz.

Eski Türk ölüm merasimlerinde yapılan Yuğ Törenleri'nde hakanın ve üst düzey devlet yöneticilerinin bilhassa büyük komutanların definlerinden sonra, diğer komutanlar atları ile birlikte ölenin mezarı ile birlikte, 7 veya 9 defa hızla dönüyorlar ve yüzlerinden kan akıtıyorlardı. Veya mezarın etrafında at koştururlarken üzüntü sesleri çıkarıyorlardı. Şüphesiz bu bir atlı tavaf olayı idi. Yapılan merasimle Gök Tanrı/Ulu Tanrı'ya bir mesaj veriliyordu. Hakan veya bey belki farklı derecelerde ama kut bulmuşlardı. Bakara Suresi ile etrafında tavaf olunan da tapılan değildi, inancın bir vecibesi olarak, dinin sahibi, tabi olanlar ve adeta bir ara istasyon veya trafomu vardı. Yuğ merasimi ile yüzlerin yırtılması ile dökülen kanla anlatılmak istenilen ne idi. "onsuzluğa dayanamıyoruz bizi de al" "sen gittikten sonra biz de kalmak istemiyoruz." "o bizim çok azizimizdi ona merhamet et" "sen Tanrı indinde muteberdin bize de şefaet et" ve benzerlerinden hangi inanç yuğdaki uygulamaya esas oluşturuyordu? Netice bir etrafta dönme ve bu dönmeden hareketle bir enerji hareketi vardı.

Şurası muhakkak ki, kutsal olan ile onu kutsal kabul eden arasındaki iletişim şekillerinden birisi de tavaf/dönme idi Yörükhan, "Eski Türklerde görülen bir ağacı takdis ederek etrafında raks etme veya bir suyun etrafında ayin yapmak tabiat hadiselerinin takdisi demek olmakla beraber, iptidai Şamanlığın içinde bir harekettir" (Prof. Dr.Yusuf Ziya

Yörükhan, Müslümanlıktan Evvel Türk dinleri, Notlandırılan ve Yayına Hazırlayan Turhan Yörükhan, Ankara, 2005 Derken, biz dinleri çok sayıda değil, Hz. Adem'den itibaren Allah'ın tek dini olduğuna inanıyoruz. Konunun burada tartışılması alanın eserleriyle tanıyabildiğimiz en usta isminin teşhislerine kritik getirmek gibi bir niyetimiz de olamaz. Ağaç ve su Türk inanç kültüründe birer kültürlere. Hocamızın vurguladığı husus ile irdelemeye çalıştığımız bahis arasındaki bağlantı, ağaç ve suyun da etraflarında güç oluşturan birer enerji kaynağı olmalarıdır. Nitekim Tahtacılar gelin oğlan evinin önüne gelince, damatla beraber evin önündeki yemek ocağı etrafında 3 defa dolandırılırlar. Kurban kanına basarak geçer, yeşil yapraklarla kapıya tere yağı sürer veya at nalı çakar, ayağı ile su kabını döker, kapıya gerilmiş ipi, gelin koparır, içeri girer, ocağa niyaz eder. (Ali Selçuk, Tahtacılar, İstanbul, 2004 Sh.178) Bu tespite de tavaf motifi ile ocak kültü ve saç/sadaka bir arada sergilenilmektedir.

Bizim tavaf olayına ilgimizi çeken sebeplerden birisi Azerbaycan Türkleri arasında yaşamakta olan "başına dönüm" sözü olmuştur. Taradığımız alanın merkezine Diyarbakır'ı alış sebebimiz ise 1962-63 yıllarında bu söze Diyarbakır'da da rastlamış oluşumuzdur. 1980'lerde bu tespiti teyit etmek istedi fakat bilindiğine rastlayamadım. Bana Urfa yöresini adres olarak verdiler. Oradan da Kerkük'e yönlendirildim. Erbil'de hala yaşadığını hanımlar arasında rastladım. Elazığ'da "başına ölüm" deyimini biliyordu. Aras vadisinde "başın için" veya "başım için" tarzında bir yemin şekli vardır ki, ölüm üzerine ant anlamına gelir. Kars'ta söylenilen bir Azerbaycan türküsünde;

Anacan ağrım alım
Anacan kurban olum
Goy dolanım başına

Gibi ifadeler geçiyordu. Keza, Dona/Debed Çayından bilgi almak isterken;

"Başına döndüğüm han gemiciler
Dona, senden Garip gardaş geçti mi?"

Diyecektir. (Şureddin Memmedli, Garapapag Edebi Borçalı, Baku, 2002 Sh.28)

Aşık Gurbani, Benövşe/Menekşe isimli şiirinde

"Başına döndüğüm ay geçeng peri,
Adetdir, dererler yaz benövşeni!
Ağ nazik elide bir deste bağla,

Ter buhak altında düz benövşeni" demektedir. 2005 sonbaharında , Azerbaycan Bilimler Akademisi Folklor Enstitüsü'nde Azerbaycan halk edebiyatında başına dönme temasını soruşturmak istedim. 20 den fazla el şairinin şiirlerine yansıdığını gördüm. Bunlardan Ferhat Ferhatla2nın bizim için derlediği bazı örnekleri verelim;

Aşığ Elesger-Dolanır,
"Ahşam-sabah çeşme, senin başında
Bilrsenmi, neçe canlar doanır.
Büllur buhag, lale yanag, ağ gabag,
Şahmar zülfü perişanlar dolanır." (Elesger Ocağı, Şehirler, Bakı, Yazıcı, 1991, s.12"
Aşığ elesker-İncimerem,
"Firgirtinden sarılıban solanam,
İzin versen, yar, başına dolanam.

Elli yol çapılam, yüz yol talanam,
Bir şey deyil dövlet-mal, incimerem. /a.g.e. s.17)
Aşığı Elesger-Geldimi
“Başına döndüğüm, a Nergiz xanım
Meclisine geyri-canan geldimi.
Sene gurban olsun bu şirin canım,
Qeddi mina, gaşı kaman geldimi. (a.g.e. s.55)

Molla Cume-Belece,
“Başına döndüyüm, ay Molla Kerim,
Bir güzel görmüşem üzü blece.
Zenn etdim düxterin hüsnüdü mehbub,
Ebrular altında çeşmi alaca.” (molla Cüme, Eserleri, Toplayıp Yazıya Alanı ve Tertip
Edeni Paş Efendiyev, Bakı, 1995 60)

Molla Cuma-Eziz,
“Başına döndüyüm xubların şahı,
Zülfünü özüne ad etma, Eziz.
Versin Muradını ol gadir Allah
Xudadan özgeye dad etme, Eziz.” (a.g.e. s.88)

Molla Cuma-Gerek,
“Başına döndüğüm xanlar, erenlar
Xidmetinde ixlasında duranlar
Bir ele şahbazın gücün görenler
Eşgin ateşinde gaynamag gerek.” (a.g.e. s.112)

Borçalı'ı Şair Nebi-Gül Ondan Ağla
“Başına döndüğüm xubların şahı,
Melul etme könlü gül, ondan ağla
Yandırdın cismimi döndürdün göze,
Derdi-ehvalımı bil,ondan ağla.” (Borçalı şair Nebi, Elesi Var, az MEA Folklor
Merkezi, Bakı, 2003, s.39)

Aşık Abbas-Eleman
“Başına döndüğüm, ay Gülgez Peri!
Emerler leblerin aman, eleman! .
Badi-seba mennen yaman yağıdır,
Dağıdar tellerin aman, eleman! (Aşığı Elesger, Bakı, Yazıcı, 1998 s.4)
Aşık Abbas-Öp
“Gönül Mecnun kibi yayın dağlara
Eyil bu Lalenin dudağından öp.
Pervanetek dolan yarın başına
Arala tellerin gabağından öp” (a.g.e. s.8)

Aşığı elesker-Dolanır
“Adım elesgerdi, göyçe mahalım,
Dolanım başına men derdin alım.
Hüsnün şölesine xeste xeyalım,
Pervanedir, şemistanlar dolanır.” (a.g.e. s.25)

Aşığ Elesgar, Sayılan Meni
“Başına döndüyüm, ay telli senem,
Qovma dergahından, sayılam, meni!
Öllem bu derdinen, men dirilmemerem,
Çalıp zülfün kimi say ilan meni.” (a.g.e. s.94)
Aşığ Elesger-Mollalar
“Molladan gileyliyem,
Dönüm, efendi, başına!
Eyleşir meclisimde
Söhbetim gelir xoşuna.” (a.g.e. s.71)

Giderek başına dönen kimsenin başına dönülecek kimseye gelebilecek felaketlere, acılara talip oluyordu. Azerbaycan’dan dinlediğimiz birçok hikaye ve efsane, ölüm döşeğindeki eşi veya çocuğu için, bu şekilde yakaran anne veya eş onların hayatları için, kendi canını feda ederek kurtulmalarını sağlamıştı.

Azerbaycan’da bir çok yerde Türkiye’de Kars, Ardahan ve Iğdır yöresinde Doğu Karadeniz’de Trabzon civarında bir kimsenin etrafında dolaşmanın doğru olmayacağına inanılır kurban anlamına gelir.”Başımda dönüp durma” denir. Şimdilerde pek görülüyor olsa Anadolu’da ve bu arada Güneydoğu Anadolu’da, türbelerin etrafında dolanan kimse yanı sıra koç da dolandırırıldı.

Diğer taraftan eski Türk inançlarının devam eden yaşla ilgili izlerinde yuğ geleneği ağıtçı kadınlarımızla tarafından yaşatılmaktadır. Ölünün yakınları bilhassa yaşlı kadınlar, saçlarını yoluyor, yüzlerini tırnaklıyor ve sinelerini dövmetedirler.Ağıt geleneği ağıtçı uygulaması doğu Anadolu’da ve bu arada Diyarbakır’da da daha ziyade kırsal kesimde yaşamaktadır. Bilhassa kadın yas meclislerinde görülen bu tür uygulamaya “sen değil de ben öleydim, senden sonra bana yaşamak haram” şeklinde bir anlam mı vermeliyiz? Tespitin bu boyutu irdelediğimiz konu itibariyle sadece yan bilgidir. Biz tavaf veya başına dönmek suret ile Mutlak Olan’a mesaj verilirken zaten var olan ve fakat özel bir enerji ortamının da oluşturulduğu üzerinde duruyoruz.

Bu tespitlerimiz biraz daha genişletince, yeni gelin gelmiş evin etrafında tavaf edildiğine veya benzeri hallerde evlerinde etrafında dönüldüğüne şahit olduk. Evvelce kutsal kayaların veya kutsal taşların etrafında mistik turların atıldığını gözlemiştik. Nihayet, Hacı Alayları, Gelin Alayları münasebeti ile köyün etrafında topluca dönüldüğünü gözleyebiliyoruz. Tahtacılar da gelin oğlan evine götürülürken üç defa mezarlığın etrafında dolandırılır daha sonra oğlan evine vasıl olunur.(Ali Selçuk, a.g.e.)

Bu arada evin eşiğinin altında ev iyesinin olduğuna evi ve halkını yabancılara karşı koruduğuna inanılır Bu inanç Diyarbakır’da da olduğu gibi Diyarbakır’da ayrıca bağları

koruduğuna ev sahiplerine dokunmadığına ve Erbil’de de Erbil Kalesi’ni koruyup kale/şehir halkına dokunmayan yılanın varlığına inanılırdı. Tahtacılar’ odada sopadan temsili eşik yapıp geli ve damadın ilkin bu simgesel eşikten atlamalarını sağlar sonra dedeye niyaza geçilir. Ali Şafak, a.g.e.) Oğlan evinden kız evinin bulunduğu köye gelen alaydan, kızın köyündeki delikanlıların “yol” veya “toprak bastı” aldığı da bilinmektedir. Eski Türk inançlarındaki yer-sub inancı ve kutsal Ötüken anlayışı giderek İslam’daki toprağın kutsiyeti konuları bağlantılı olmakla birlikte tartışmaya aıtığımız konu ile aynı şeyler değillerdir.

SONUÇ:

Şu sonuca varılabilir mi? Türkler İslamiyet’e girmeden evvel de mensubu buldukları inanç sistemi itibariyle, tevhit inancına mensup olduklarını, tavaf uygulama ve inancından hareketle söylemek mümkündür.

Tavaf , dönme veya dönölme, döndürölme sureti ile manevi bir kuvve oluşmaktadır. Hasıl olan elektriklenme vasıtası ile kişi oğlu korunabiliyor bazen de kurtulabiliyor.

Bu özellikleri ile belirtilen uygulamayı, Diyarbakır ve çevresindeki sözlü edebiyat ve mistik folklorda gözleyebildiğimiz gibi, Türk dünyasının sair kesimlerinde de görebiliyoruz.